

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda Görülen
Değişim ve Gelişim Süreci*

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda
Değişim ve Gelişim Sürecinin Sona Ermesi*

Murat MEMİŞ

Eş'arü-Mâtürîdî İbtılâfına Dair İki Risâle

Süleyman GÖKBULUT

Sâfîlerin Gözünde Hz. Süleyman

Abdulkadir BAYAM

Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arap Mesellerinin Tespiti ve İncelenmesi

Ali KUZUDİŞLİ

'Halâvetü'l-İmân' Terkibinin Yer Aldığı Rivayetlerin Yapısal Analizi

Hadi SOFUOĞLU

*İlm-i Sakke ve Debbag-Zâde Nu'mân Efendi (1224/1809)'nin 'Tuhfetü's-
Sukûke''ü*

Rasim BAYRAKTAR

Soyyetlerin Milliyetler Politikası ve Ahıska'nın Türkler

Mehmet Şamil BAŞ

Aşkî Mustafa Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Sâkânâme Mesnevîsi

Osman KARA

Kur'an'da Zebûr

Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel Çeviriler

Serpil BAŞAR

Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu İzlenimleri

Serpil BAŞAR

Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu Değerlendirmesi

'HALÂVETÜ'L-İMÂN' TERKİBİNİN YER ALDIĞI RİVAYETLERİN YAPISAL ANALİZİ

Ali KUZUDİŞLİ*

ÖZET

'Halâvetü'l-îmân' terkihi 'imanın tadı veya imanın tatlılığı' anlamına gelmektedir. Bu terkihin yer aldığı rivayetler *Rivayetlerin Yapısal Analizi (RYA)* sistemiyle incelenmiştir. İncelemede beş farklı form bulunmuş, bu formların benzer ve farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca senet-metin ilişkisi incelenmiş, bu konuda birtakım yorumlar yapılmıştır. İlgili rivayetlerin kombinasyonu, formlar arasındaki paralellikler, terkihin hangi döneme ait olduğu ve ref meselesi bu makalede incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Halavetü'l-İman, Rivayetlerin Yapısal analizi RYA, Hadis, İslam.

THE STRUCTURAL ANALYSIS OF TRANSMISSIONS CONTAINING THE PHRASE OF 'HALAWA AL-İMAN'

ABSTRACT

The phrase of 'Halawa al-iman' means 'the taste or switness of faith'. The transmissions containing this phrase were investigated by The Structural Analysis of Transmission System (RYA). In this article I emphasize similar and different aspects of the transmissions relating to The phrase of 'Halawa al-iman'. I also examine the relationship between chains and texts; the combination of transmissions, the analogies between the forms, the dating of hadith 'halawa al-iman' phrase and, al-ra' subject.

Key Words: Halawa al-Iman, The Structural Analysis of Transmissions (RYA), Hadith, Islam.

* Yrd. Doç.Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kuzudisliali@hotmail.com

Giriş

Rivayetlerin Yapısal analizi (RYA), İslam literatüründeki rivayetlerin yazılı kaynaklarını esas kabul edip metin odaklı karşılaştırmayı ve çözümlenmeyi amaçlayan sistemin adıdır. Henüz oluşum aşamasında olan bu sistem ilk kez, İbn Sayyad'la ilgili rivayetler üzerinde uygulanmış ve bize göre ilginç sonuçlar vermiştir.¹ Bu çalışmada RYA sistemi, *Halâvetü'l-İmân*' terkininin yer aldığı rivayetler üzerinde uygulanacak ve yapısal yönden benzeşen rivayetlerin analizinden çıkan sonuçlara bakılarak geliştirilmeye çalışılacaktır.

RYA yeni bir metin kritiği sistem denemesi olduğundan öncelikle onun hakkında bilgi vermemiz gerekmektedir: Önceki çalışmalarımızdan elde ettiğimiz bulgulara göre kaynaklarda yer alan rivayetler, bir kök etrafına kümelenmiş sarmallar halinde olup, bu sarmallar çeşitli uzantılar aracılığıyla birbirine dolaşmış durumdadır. Sarmallar arasında yer alan eklem noktaları, farklı sarmallardan gelen uzantıların birbirine uzanıp eklenmesine, böylece sarmalların karışmasına ve hatta bazen tek sarmal gibi görünmesine neden olmaktadır. İşte RYA, çerçevesi kesin çizgilerle belirlenmiş bir alanda yer alan rivayet sarmallarının köklerini, uzantılarını, eklem yerlerini ayrıştırarak ilgili rivayetlerin kurgularını ve birbiri içine nasıl girdiklerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, İbn Sayyad ile ilgili çalışmadan farklı olarak rivayetlerin senetleri de incelenmiş metinlerdeki farklılıkların ravilerle ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda da geçtiği gibi RYA sisteminin *Kök, Sarmal, Uzantı, Eklem Kurgu ve Kanal*' olmak üzere –şimdilik– altı adet ıstılahı bulunmakta olup bunların ifade ettiği anlamlar şöyledir:

Kök: Sarmalda yer alan rivayetlerin bağlı bulunduğu merkezdir. Bu merkez bir ayet, kavram, inanç, olay, şahıs, varlık vb. bir şey olabilir.

Sarmal: Kök etrafında kümelenen rivayetlerin oluşturduğu yapıdır. Rivayet topluluğunun sarmal sayılabilmesi için rivayetlerin metinleri arasında, söz dizimi, cümle kalıpları, klişe ifadeler vb. yönlerden şekilsel benzerliklerin olması gerekir.

Uzantı: Kökler arasındaki bağlantılar olup, metinlerde bulunan eklem noktaları arasında uzanan kollarıdır.

Eklem: Kökü oluşturan yapının çekiciliği, kapalılığı, başka olay veya durumlarla kesişmesi vb. nedenlerle ortaya çıkan ve böylece ondan çeşitli

¹ Ali Kuzudışli, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giriş: İbn Sayyad ile İlgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VII, 2, 2009, s. 85-128.

uzantıların neşet etmesine veya başka köklerden gelen uzantıların oraya gelip yerleşmesine olanak tanıyan noktalaradır.

Kurgu: Metnin iddiasıdır. Her rivayet bir şey söylemek istemektedir. Kaynaklarda bulunan metinlerde, söylenmiş bir söz veya yaşanmış bir olay, olduğu gibi nakledilmiş olsa bile, bir durumu tespit/ispat veya nefyemeye çalışmaktadır.

Kanal: Senedin ana gövdesidir. Herhangi bir yerinden bir veya iki kişi farklı ya da eksik/fazla olsa bile, gövde yapısı değişmeyen senetler aynı kanal içinde yer alırlar. Gövde yapısı senedin son ravilerinde aranır.

RYA sistemi henüz deneme aşamasında olup, sistem üzerine yapılan uygulamalardan hangi genel geçer sonuçların çıkıp çıkmayacağı netleşmemiştir. Sistem hakkında başlangıçta kesin kalıplar, kurallar, açıklamalar, işleyişler, yapılar ve nihai sonuçlar belirleyip, dar –belki de kullanışsız/yanlış– bir alan içine hapsolmaktan korunmak için detaylar üzerinde yoğunlaşmaktan kaçınılmıştır. Bunun yerine sistem üzerinde birbirinden farklı dallarda ve konularda seri uygulamalar yaparak, elde edilen bulgularla sistemi sağlamlaştırmak hedeflenmiştir. Yeterince uygulama yapıldıktan sonra elde edilen bilgi ve deneyimlerle RYA sistemi, geniş ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaya gayret edilecektir.

RYA, sadece inceleme, anlama ve çözümlenme çalışması olup, hiçbir ön kabulü, iddiası; *'koruma, kollama, savunma'* gibi yüce idealleri veya *'saldırma, bozma, yıkmak'* gibi meşum emelleri bulunmamaktadır. Onun *'İslam'ın ilerlemesinin önünü açmak'* veya *'İslam'ı günümüze taşımak'* gibi çağdaş misyonlarla da hiçbir ilgisi yoktur. RYA, tamamen teknik bir çalışmadır.

'Halâvetü'l-Îmân' Terkibinin Anlamı

*'Halâve'*² *'tat'* veya *'tatlılık'* anlamına gelmekte olup *'acı'* veya *'acılık'* kelimelerinin zıddıdır. Bu kelimeyle duruma göre yiyecek-içeceklerdeki tat kastedildiği gibi, tensel hazların veya göze/duygulara hitap eden zevklerin tatları da anlatılmaktadır. Örneğin bir rivayette “... *balcığı tatmadıkça...*”³ ifadesinde geçen *'useyl'* kelimesinin *'balâvetü'l-cimâ'* yani cinsel ilişkideki haz anlamına geldiği belirtilmiştir.⁴ Bazılarına göre ikinci kısım anlam, aynel harfin kesriyle söylenen sözcükle⁵ ifade edilir. Her ikisinin de mastarı *'halâve'*dir.⁶

2 حلا الشيء يُحَلُّ حَلَاوَةً

3 Buhârî, Ebu Abdillâh İsmail b. İbrahim (öl. 256/869), *el-Câmin'is-Sabîb* (I-IX), thk. Muhammed Nusayr b. Nâsir, Beyrut 2001, Talak, 5/37, c. VII, s. 42, hds.no. 5260.

4 İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (öl. 852/1448), *Fethu'l-Bâri* (I-XIII) thk. Muhibbuddîn Hatîb, Beyrut 1960, c. IX, s. 466; İbnu'l-Esir, Mecduddîn Ebu's-Saadât Mübârek b.

Klasik dönem Arapça sözlüklerde 'halâve' kelimesinin inanç gibi manevi bir değerın insana verdiği haz anlamında kullanıldığına dair bir örnek bulunamamıştır. Ancak ona yakın anlamda, kayıp bir şeyi bulmanın sevinç ve mutluluğunu ifade etmek üzere 'fe eyne halâvetü'l-vidân' deyimini bulunmaktadır ki, bu deyimın kaynağı olan hikâye şöyle anlatılmıştır:

*"Araplardan kıt akıllı biri devesini kaybetmişti. Devemi bulan kimseye onu bediye edeceğim, dedi. Madem başkasına vereceksin, deveyi neden aryorsun, diyenlere o: Deveyi bulmanın tadı var ya... dedi."*⁷

Kur'an'da 'halâve' kelimesi bulunmamakla birlikte onunla aynı kökten gelen ve 'zîynet, zîynetlenme, zîynet esyası' gibi anlamlarda kullanılan 'hullîs', 'yuhallavne', 'buliyyim'¹⁰ kelimeleriyle 'elbise' anlamında kullanılan 'hibyeten'¹¹ sözcükleri yer almaktadır.

Hadislerde, 'halâve' kelimesi birkaç biçimde kullanılmıştır. 'Halâvetü'bu' ifadesi bunlardan biri olup aşağıdaki rivayette onunla Kur'an'ın tatlılığı kastedilmiştir. İbn Abbas'dan gelen rivayet –özetle– şöyledir:

*"Bir adam Resulullah'a gelerek: Ey Allah'ın elçisi, bu gece rüyamda bir bulut gördüm; ondan yere yağ ve bal yağıyordu. İnsanların yağ ve baldan avuç avuç topladıklarını gördüm; kimi çok kimi az topluyordu (...) dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir: Ey Allah'ın elçisi, izin verirseniz bu rüyayı ben tabir edeyim, dedi. Hz. Peygamber izin verince o: Bu rızatın-gördüğü bulut İslam'dır; ondan yağın yağ ve bal ise Kur'an'dır. İnsanlardan kimi çok kimi az 'onun tatlılığından' istifade ederler (...), dedi."*¹²

Muhammed (öl. 606/1209), *en-Nibâye fi Garibi'l-Hadîs ve'l-Eser* (I-V), thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Beyrut 1979, c. III, s. 237.

5 خَلِيٌّ فُلَانٌ يَعْنِي وَفِي عَيْنِي وَبِصَدْرِي وَفِي صَدْرِي بِالْكَسْرِ خَلَاوَةٌ

6 Buradaki lafız açıklamaları için bkz. Halil b. Ahmed, Ebu Abdirrahman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn* (I-VIII), thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samarrâî, b.y., t.y. c. III, s. 295; el-Ezdi, Ebu Bekir Muhammed b. Hasen (öl. 321/933), *Cemheretü'l-Luğa* (I-III), thk. Remzi Münir Balebekî, Beyrut 1987, c. I, s. 570; er-Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir (öl. 666/1268), *Mubtârû's-Sıbah*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut 1999, s. 80; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993, c. XIV, s. 191.

7 Ezdi, *Cemhere*, c. I, s. 452.

8 İnsan (76), 21.

9 Kehf (18), 31; Hac (22), 23; Fâtır (35), 33.

10 A'raf (7), 148.

11 Ra'd, (13), 17; Nahl (16), 14; Fâtır (35), 12; Zuhruf (43), 18.

12 Buhârî, *Sahîb*, Tabir, 92/47, c. IX, s. 43, hds.no. 7046.

Buradaki rivayette müminin Kur'an'ı okurken veya dinlerken ondan aldığı manevi haz ve lezzetler, Kur'an'ın tatlılığıyla ifade edilmiştir.

Hadislerdeki bir başka biçim *'halâvetuha'* şeklindedir ki, cümledeki bağlamında onunla ibadetin mümin kimseye verdiği manevi haz anlatılmıştır. Ebû Ümâme'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Allah, bir kadının güzelliğine bir kez gözü iliştiğinde, gözlerini ondan çeviren her mümin için bir ibadet (bilinci) yaratır ki onda kulluğun tadına varır.”¹³

Yukarıdaki rivayetle aynı kurguyu paylaşan başka bir rivayette *'ibadet'* yerine *'iman'* ifadesi yer almıştır. Huzeyfe'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

“Bakış, şeytanın zehirli oklarından bir oktur; kim Allah korkusundan dolayı onu terk ederse Allah onda bir iman (gücü) var eder ki onun tadını kalbinde bulur.”¹⁴

Hadislerde ayrıca *'halâvetü'l-kafâ'* şeklinde bir terkip bulunmakta olup tamamen farklı bir anlamda kullanılmıştır. Hadisteki bağlamında¹⁵ kafanın ortası veya üst kısmı anlamında kullanılan bu ifade, deyim olarak dik durmak veya dosdoğru gitmek anlamına gelmektedir.¹⁶

Halâvetü'l-imân Terkibinin Yer Aldığı Rivayetler

Bu makalenin konusu olan *'halâvetü'l-imân'* terkihi, imanın tadı, daha belirgin bir anlatımla, inançlı olmanın manevî hazzı anlamına gelmektedir. Bu ifade, aşağıda çeşitli formları incelenecek olan merfû bir hadiste yer almaktadır. Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Kimde iç şey bulunursa imanın tadına varmış olur: Allah ve Resulü ona başkalarından daha sevgili olmak, bir kimseyi yalnızca Allah için sevmek ve keüfre dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edercesine kötü görmek.”¹⁷

¹³ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *Müsned* (I-L), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 2001, c. XXXVI, s. 610, hds.no. 22278.

¹⁴ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb (öl. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (I-XXV), thk. Hamdi b. Abdulmecîd, Kahire 1994, c. X, s. 173, hds.no. 10362; Hâkim, Ebû Abdillâh en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn* (I-IV) thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990, c. IV, s. 349, hds.no. 7875.

¹⁵ Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysabûrî (öl. 261/874), *Sahih* (I-V), thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Beyrut 1991, Fedâil, 46/172, c. IV, s. 1851, hds.no. 2380.

¹⁶ Halil b. Ahmed, *Ayn*, c. III, s. 295; el-Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (öl. 370/981), *Tehzîbü'l-Luğa* (I-VIII), thk. Muhammed İvaz, Beyrut 2001, c. V, s. 152; Müslim, Sahih, a.y.'deki 1. dipnot.

¹⁷ Buhârî, *Sahih*, İman, 2/8, c. I, s. 13, hds.no. 21.

'*Halâvetü'l-imân*' terkihi yerine onunla aynı kurguyu paylaşan bazı rivayetlerde '*ta'mu'l-imân*' tamlaması kullanılmıştır. Örneğin Abbas b. Abdulmuttalip'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"*Rab olarak Allah'tan, din olarak İslam'dan ve peygamber olarak Hz. Muhammed'den memnun olan kişi imanın tadını tatmıştır.*"¹⁸

Bu rivayette yiyecek ve içeceklerin tadı anlamına gelen ta'm kelimesi, mecazen imanın verdiği haz anlamında kullanılmıştır. Anlam ve kurgu benzerliğinden dolayı '*ta'mu'l-imân*' terkihinin bulunduğu rivayetler de araştırmamız içine dahil edilmiştir.

Bir başka rivayette '*halâvetü'l-imân*' terkihi yerine '*zirvetü'l-iman*' terkihi alternatifli olarak zikredilmekle¹⁹ böylece imanın tatlılığından, imanın zirve noktası kastedildiği zımnen belirtilmiştir.

Aynı kurguyu paylaşan bir başka terkip ise '*hakikatü'l-imân*'dır. Ebu'd-Derdâ'dan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"*Her şeyin bir hakikati vardır; bir kul, başına gelecek olandan kurtulamayacağını ve ona uğramayacak olanın da başına gelmeyeceğini bilmedikçe imanın hakikatine ulaşamaz.*"²⁰

Klasik döneme ait sözlüklerdeki bilgiler ve hadis kaynaklarındaki rivayetler bütün olarak göz önüne alındığında '*halâvetü'l-imân*' terkihi, imanın tadı, hakikati, zirvesi anlamlarına geldiği ve onunla üst seviyede inanç boyutu kastedildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu anlam, ilgili metinlerin kurgusunda da bulunmaktadır.

Rivayetlerin Kurgusu

'*Halâvetü'l-iman*' terkihinin yer aldığı rivayetlerin kurgusu, formlara göre nüanslar olsa da, genel olarak şöyledir: Mümin birinin gözünde, Allah'ın birliğine ve onun son peygamberi Hz. Muhammed'in risaletine inanmak, insanı her yönden kuşatan bir uyanma, canlanma, dirilme ve harekete geçme nedenidir. İnanan insan, öncelikle gafletten ve belirsizlikten ruhunu kurtarmış, varlığına temel, yaşamına yön bulmuştur. Artık o, sıradan bir canlı değil, her şeyi var eden Rabbe kendini adanmış bir kuldür. Bu nedenle o, dinin öğretileri doğrultusunda ruhunu ve davranışlarını arındırma faaliyeti içine girmiş, şeytanın binbir suratıyla

¹⁸ Müslim, *Sabîb*, İman 11/56, c. I, s. 62, hds.no. 34.

¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, c. XX, s. 257, hds.no. 606.

²⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, c. XLV, s. 482, hds.no. 27490. Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivayette '*hakikatü'l-imân*' yerine '*halâvetü'l-imân*' ifadesi yer almaktadır. Bkz. İbn Ebi Âsım, Ebu Bekir Amr b. Âsım Dahhâk b. Muhalled eş-Şeybânî (öl. 287/900), *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nasuriddin Elbânî, Beyrut 1980, s. 110, hds.no. 247.

savaşa tutuşmuştur. Bu yolda elde ettiği her zafer, onun için doyumsuz haz ve manevi lezzetlerdir.

Sıdkın ve itminanın göstergeleri olan ‘Allah ve Resulünü her şeyden daha fazla sevmek, sevdiğini Allah için sevmek ve küfre dönmeyi ateşe düşmekten beter görmek’ makamlarına ulaşanlar bu tatları tadar ve bundan büyük haz duyarlar. Manevi gıdalarla beslenmelerinin belirtileri yüzlerinden, hâl ve hareketlerinden okunur; her yerde kendini belli eder.

Gönülsüzce veya çevresindeki insanlara uyararak ya da maddi çıkar elde etmek amacıyla Müslüman olmuş kimseler, iman bu manevi tadını alamazlar. Bu anlamı destekler mahiyette aynı kurguyu paylaştan bir haber İbn Abbas’tan şöyle nakledilmiştir:

“Allah için sev; Allah için öfkelen; Allah için düşmanlık et; Allah için dost edin. Bir kimse Allah’ın dostluğuna ancak bu yolla erişebilir. Bir kimse, çokça namaz kılar, çokça oruç tutsa bile, böyle yapmadıkça imanın tadını alamaz. Bugün insanların kardeşliği dünya işleri üzerine kurulmuştur; bu durum onlara abiret gününde hiçbir mükefat kazandırmaz.”²¹

Dolayısıyla inanmış insan, imanının meyvelerini devşirmek için çaba harcamalı; salih amellerle inancını ve samimiyetini güçlendirmelidir.

‘Halâvetü'l-İmân’ terkibinin yer aldığı rivayetlerin bu kurgusunu Medine’ye giden Ebu’-d-Derdâ’nın orada bulunan insanlara söylediği bir sözde açıkça görmekteyiz.

‘Ey Medine halkı! Ben neden sizde imanın tatlılığını göremiyorum. Allah’a yemin ederim ki ormandaki ayı imanın tadını tatmış olsaydı, onda imanın tatlılığı görülürdü.’²²

Hz. Peygamber dönemindeki müminlerin imanlarından kaynaklanan coşku, şevk ve heyecanı, sonraki dönemde yaşayan insanlarda göremeyen Ebu’-d-Derdâ’nın, onları yukarıdaki sözüyle uyardığını ve onları imanın hakikatine davet ettiğini bu rivayetten anlayabiliyoruz.

Kısaca söylemek gerekirse ‘Halâvetü'l-İmân’ terkibinin yer aldığı rivayetlerin kurgusu, imanın hakikatine ermenin birtakım manevî haz ve lezzetleri olduğu ve belirli bir inanç seviyesine gelmiş olanların bu lezzetleri tadacağıdır.

Rivayetlerde, bu inanç seviyesine ulaşmanın koşullarından bazıları imanî ve kalbî değerlerden oluşurken bazıları ise amel ve davranışlarla ilgilidir.

²¹ İbnü'l Mübârek, Ebû Abdırâhman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü’l-Zühd ve yetîbi Kitâbü’l-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A’zamî, Beyrut 2004, c. I, s. 120, hds.no. 353.

²² İbnü'l Mübârek, *Zühd*, c. I, s. 541, Hds.no. 1547.

Bunların neler olduğu ilgili rivayetlerde açıklanacaktır; ancak burada, yapısal yönden farklı olduğundan konu dışında kalan iki rivayete işaret etmekte yarar görmekteyiz. Bunlardan birincisi, bir kadının imanın tadına varabilmesi için, kocasının cinsel isteğine mutlak olarak tabi olması gerektiğini ifade etmektedir. Muaz b. Cebel'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"(...) Bir kadın kocasının bakkını –ki kocası onu devenin terkisinde istemiş olsa bile– yerine getirmedikçe imanın tadına varamaz."²³

Bu rivayet aslında ayrı, büyük bir sarmal olup, 'Halâvetü'l-imân' terkinin uygun bir eklem yeri olması sayesinde, buradaki sarmala uzantı oluşturmuştur.

İkincisi ise bir kimsenin imanın tadına varabilmesi için onun yün elbise giymesi gerektiğini ifade etmektedir. Ebû Ümâme'den bildirildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Yün elbise giyin; çünkü böylece kalbinizde imanın tadını bulursunuz."²⁴

Bu rivayet mezkur kaynaktan öncekilerde bulunamamıştır. Bu durum, 'halâvetü'l-imân' terkinin sonradan yaygınlaşarak farklı kombinasyonlar içinde kullanıldığının bir işareti sayılabilir.

'Halâvetü'l-imân' terkinin ilk dönemlerde hangi anlamlarda kullanıldığını göstermek için yukarıdaki rivayetleri çalışmamıza dahil ettik. Şimdi asıl konumuza dönerek 'halâvetü'l-imân' tamlamasının yer aldığı rivayetlerin yapısal özellikleri üzerinde duracağız.

Rivayetlerin Yapısal Özellikleri

Bu çalışmada senet farklılıklarıyla metin farklılıkları arasındaki ilişkiyi de görmek istediğimiz için konumuzla ilgili rivayetlerin kanallarını numaralandırdık. Birbirinden farklı olan 13 değişik kanal olduğunu tespit ettik. Bunların sıralanışı şöyledir:

K₁: es-Sekafi> Eyyûb> Ebû Kalâbe> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₂: Hammâd b. Seleme> Sâbit> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

²³ Buradaki haliyle bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, c. XX, s. 52, hds.no. 90. Rivayet daha önceki kaynaklarda 'halâvetü'l-imân' terkihi olmaksızın bulunmaktadır. Bkz. Ma'mer b. Râşid el-Ezdî (öl.152/769), *el-Câmi'* (Bu eser, Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın Musannef'i içinde yer almaktadır.) Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *el-Musannef (I-XI)*, thk. Habîb Abdurrahman el-A'zamî, Beyrut 1983, c. XI, s. 301, hds.no. 20596; İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (öl. 273/886), *Sünen (I-II)*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Kahire tsz., Nikâh 9/4, c. I, s. 595, hds.no. 1853.

²⁴ Hakim, *Müstedrek*, c. I, s. 81, hds.no. 77.

K₃: Cerîr> Talk b. Habîb> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₄: Abdurrezzâk> Ma'mer> Ebân> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₅: Şu'be> Katâde> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₆: Ali b. Hücr> İsmail> Humeyd> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₇: Saîd b. Ebî Meryem> Musa b. Yakub ez-Zem'î> Ebu'l-Huveyris> Nuaym b. Abdullah el- Mücemmîr²⁵> Enes b. Mâlik> Resulullah (s)

K₈: Kulsûm> Atâ> Ebû Hüreyre> Resulullah (s)

K₉: Muhammed b. Ar'ara> Fadâl b. Zübeyr> Ebû Ümâme> Resulullah (s)

K₁₀: Ebu'l-Ahvas> Mansûr> Rib'î> Benu Esed'den biri> Ali> Resulullah (s)

K₁₁: Abdullah b. Sâlim> ez-Zübeydî> Yahya b. Câbir> Cübeyr b. Nüfeyr> Abdullah b. Muaviye el-Gâdirî> Resulullah (s)

K₁₂: Abdurrezzâk> Ma'mer> Katâde> İbn Mes'ud

K₁₃: Abdurrezzâk> Ma'mer> Ebû İshâk> Sila b. Züfer> Ammar b. Yasir

Yapısal benzerlikler taşımayan veya 'artık form'da yer alan rivayetlerin senetleri buradaki kanallar arasına dâhil edilmemiştir.

'Halâvetü'l-îmân' terkininin yer aldığı rivayetler, cümle kuruluşları ve kalıpları göz önüne alınarak değerlendirildiğinde beş farklı formda olduğu görülmektedir. Her formun kendi içinde barındırdığı karakteristik farklılıklar 'tip'ler şeklinde sıralanmıştır. Bu formlar ve her birinin sahip olduğu özellikler aşağıda açıklanmıştır.

A formu rivayetler

Bu formdaki rivayetlerin karakteristik özelliği, cümlenin başında 'Kimde üç şey bulunursa imanın tadına varmış olur' dikkat çekme cümleciginden sonra, üç haslet mâstar yapı kullanılarak şöyle sıralanmıştır:

1. Allah ve Resülü ona başkalarından daha sevgili olmak,
2. Bir kimseyi yalnızca Allah için sevmek
3. Küfre dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edencesine kötü görmek.

A formundaki rivayetler kendi arasında farklı tiplerden oluşmuştur.

²⁵ 'el-Mücmîr' şeklinde de harekelenmiştir.

A₁ tipi rivayetler

(K₁) Muhammed b. Müsennâ> Abdulvahhâb es-Sekafi> Eyyûb> Ebû Kalâbe> Enes b. Mâlik> Resulullah (s) şöyle buyurdu:

*"Kimde üç şey bulunursa imanın tadına varmış olur: Allah ve Resulü ona başkalarından daha sevgili olmak, bir kimseyi yalnızca Allah için sevmek ve kâifre dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edercesine kötü görmek."*²⁶

A₂ tipi rivayetler

Bu tip rivayetlerin A₁'den farkı üçüncü maddedeki ilavelerdir. Bir kaynaktan K₁ kanalıyla gelen şöyle bir kayıt bulunmaktadır:

*(...) ve Allah'ın onu küfürden kurtarmasından sonra tekrar ona düşmeyi, tıpkı onun için ateş yakılıp da onun içine atılmaktan nefret edercesine kötü görmek."*²⁷

Aynı kanalla gelen bir başka kayıt şöyledir:

*(...) ve kâifre dönmeyi, tıpkı onun için ateş yakılıp da onun içine atılmaktan nefret edercesine kötü görmek."*²⁸

K₈ kanalıyla gelen bu tip bir rivayet, bir kaynaktan şöyle kaydedilmiştir:

²⁶ Buhârî, *Sabîh*, İman, 2/8, c. I, s. 13, hds.no. 21. Aynı rivayet yalnızca senedin başındaki ravi Muhammed b. el-Müsennâ yerine Muhammed b. Abdullah b. Havşeb' et-Tâifî konularak başka bir bölümde tekrarlanmıştır. Bkz. a.g.e. İkrâh, 90/1, c. IX, s. 20, hds.no. 6941. Aynı rivayet senedin başında bu kez Hasan b. Süfyan bulunmak üzere bir başka kaynaktan yer almaktadır. Bkz. İbn Hibbân, Muhammed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî (öl. 354/965), *Sabîh* (I-XVIII), thk. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut 1988, c. I, s. 474, hds.no. 238. Bu hadis şöyle kaydedilmiştir: حدثنا محمد بن عبد الله بن حوشب الطائفي، حدثنا عبد الوهاب، حدثنا أيوب، عن أبي قلابة، عن أنس رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " ثلاث من كن فيه وجد حلاوة الإيمان: أن يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواهما، وأن يحب المرء لا يحبه إلا الله، وأن يكره أن يعود في الكفر كما يكره أن يقذف في النار "

²⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, c. XIX, s. 61, hds.no. 12002. Bu hadis şöyle kaydedilmiştir: حدثنا عبد الوهاب حدثنا أيوب عن أبي قلابة عن أنس أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ثلاث (...) وأن يكره أن يعود في الكفر بعد إذ أنقذه الله منه كما يكره أن يوقد له نار فيقذف فيها.

²⁸ Ebu Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî (öl. 307/919) *Müsned* (I-XIII), thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1984, c. V, s. 194, hds.no. 2813. Bu hadis şöyle kaydedilmiştir: حدثنا إسحاق، حدثنا عبد الوهاب، عن أيوب، عن أبي قلابة، عن أنس، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ثلاث (...) وأن يكره أن يعود في الكفر كما يكره أن يوقد له نار فيقذف فيها.

“*Kiilsûm* > *Atâ* > *Ebû Hüreyre* > *Resulullah (s)*'den: (...) ve Allah onu İslam'a bîdayet ettikten sonra küfre dönmeyi, ateşin içine gark olmaktan nefret edercesine kötü görmek.”²⁹

Bu tipte, aynı müellifin iki ayrı kitabında, aynı senetle yer alan rivayet kayıtları arasında bazı kelimelerin yer değiştirdiği görülmüş, bunun nedeni hakkında bir sonuca ulaşılammıştır. Rivayet şöyledir:

(K₉) “*Ebû Müslim el-Keşşî* > *Muhammed b. Ar'ara* > *Fadâl b. Zübeyr* > *Ebû Ümâme* > *Resulullah (s)* şöyle buyurdu: (...) ve Allah onu küfürden kurtardıktan sonra küfre dönmemek, (bunu) ateşin içine atılmaktan nefret edercesine kötü görmek.”³⁰

“(…) ve ateşe atılmanın, Allah onu küfürden kurtardıktan sonra ona geri dönmekten daha boş görünmesi.”³¹

A₃ tipi rivayetler

Bu tip rivayetlerde ikinci madde ile üçüncüsü yer değiştirmiştir. Bir kaynaktan hadis şöyle tespit edilmiştir:

(K₂) *Müemmel b. İsmail ile Affân* > *Hammâd b. Seleme* > *Sâbit* > *Enes* > *Resulullah (s)* şöyle buyurdu: (...) kulun İslam'dan dönmeyi ateşin içine atılmaktan nefret edercesine kötü görmesi ve bir kulun bir kulu yalnızca Allah için sevmesi.”³²

²⁹ İbn Râheveyh, Ebu Yakup İshâk b. İbrahim (öl. 238/852), *Müsned* (I-V), thk. Abdulgafur b. Abdülhak el-Belûşî, Medine 1991, c. I, s. 375, hds.no. 393. Bu hadis şöyle kaydedilmiştir: أخبرنا كلثوم، نا عطاء، عن أبي هريرة، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ثلاث (...) ويكره أن يرجع إلى الكفر بعد أن هداه الله للإسلام كما يكره أن يغرق في النار.

³⁰ Taberânî, *el-Mucemü'l-Kebîr*, c. VIII, s. 262, hds.no. 8019. Bu hadis şöyle kaydedilmiştir: حدثنا أبو مسلم الكشي، ثنا محمد بن عرعة، ثنا فضال بن الزبير، عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وأن لا يرجع في الكفر بعد أن أنقذه الله منه كما يكره أن يلقى في النار. وسلم: ثلاث (...)

³¹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (öl. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Eusat* (I-X), thk. Tanık b. İvaz, Abdulmuhsin b. İbrahim, Kahire 1995, c. III, s. 77, hds.no. 2540. Bu hadiste ikinci maddede 'kişiyi' yerine 'kulu' kelimesi bulunmakta olup, bu fark göz ardı edilmiştir. Üçüncü maddenin kaydı şöyledir: حدثنا أبو مسلم الكشي، ثنا محمد بن عرعة، ثنا فضال بن الزبير، عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ثلاث (...) وأن يلقى في النار أحب إليه من أن يرجع إلى الكفر بعد إذ أنقذه الله منه.

³² İbn Hanbel, *Müsned*, c. XX, s. 181. hds.no. 12783. Bu hadisin kaydı şöyledir: حدثنا المؤمل بن إسماعيل، وعفان، قالا: حدثنا حماد بن سلمة، حدثنا ثابت، عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه

Bir başka kaynakta aynı metin şu senetle rivayet edilmiştir:

(K₁) *Abmed* > *Amr b. Kıs* > *Ubeydullah b. Amr* > *Eyyüb es-Sabtîyânî* > *Ebü Kalâbe* > *Enes* > *Resulullah (s) şöyle buyurdu: "Kimde üç şey..."*³³

A₄ tipi rivayetler

Bu tip rivayetlerde ikinci maddede değişiklik bulunmaktadır. Bir kaynakta hadis şöyle kaydedilmiştir:

(K₃) *İsbak b. İbrahim* > *Cerîr* > *Mansûr* > *Talk b. Habîb* > *Enes* > *Resulullah (s) şöyle buyurdu: "Kimde üç şey (...), Allah için sevmek, Allah için kızmak ve büyük bir ateş yakılıp oraya düşülmesinin Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmaktan kişiye daha sevimli olması."*³⁴

Bu rivayet, yaklaşık seksen yıl önce yazılmış olan bir başka kaynakta, aynı kanalla ve aynı metinle, fakat Enes b. Malik'in sözü olarak kaydedilmiştir.³⁵ Ayrıca '*Allah için sevmek, Allah için kızmak*' kalıp ifadelerinin İbn Abbas'ın daha

وسلم: ثلاث (...). وأن يكره العبد أن يرجع عن الإسلام كما يكره أن يقذف في النار، وأن يحب العبد العبد لا يحبه إلا الله.

³³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, c. II, s. 34, hds.no. 1149. Buradaki hadisin kaydı şöyledir: حدثنا أحمد قال: نا عمرو بن قيسط قال: نا عبيد الله بن عمرو، عن أيوب السخيتاني، عن أبي قلابة، عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "ثلاث..."

³⁴ Nesâî, Ebu Abdirrahman Şuayb b. Ali el-Horasânî (öl. 303/916) *el-Müctebâ mine's-Sünen* (I-VIII), thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Halep 1986, c. VIII, s. 94, hds.no. 4987. Buradaki hadiste '*balâvete'l-îmân*'dan sonra açıklayıcı mahiyette '*veta'mibi*' ziyadesi bulunmaktadır. Hadisin buradaki kaydı şöyledir: أخبرنا إسحاق بن إبراهيم، قال: أنبأنا جرير، عن منصور، عن طلق بن حبيب، عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " ثلاث من كن فيه وجد بمن حلاوة الإيمان وطعمه: أن يكون الله عز وجل ورسوله أحب إليه مما سواهما، وأن يحب في الله، وأن يبغض في الله، وأن توفد نار عظيمة فيقع فيها أحب إليه من أن يشرك بالله شيئا "

³⁵ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (öl. 235/849), *el-Kitâbü'l-Musannef fil-Ebâdis vel-Asâr* (I-VII), thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad 1989, c. VII, s. 134, hds.no. 34765; c. VI, s. 164, hds.no. 30360. Hadis şöyle kaydedilmiştir: يحيى بن يعلى، عن منصور، عن طلق بن حبيب، عن أنس بن مالك، قال: " ثلاث من كن فيه وجد طعم الإيمان وحلاوته: أن يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواهما، وأن يحب في الله وأن يبغض في الله، وأن لو أوقدت له نار يقع فيها أحب إليه من أن يشرك بالله "

önce geçen ‘Allah için sev; Allah için öfkelen...’ sözündeki³⁶ kalıp ifadelerle benzeştiğini belirtmek gerekir.

A Formunun Değerlendirilmesi

A formundaki rivayetlerde giriş cümlecisiyle, sonrasında sıralanan cümlecikler arasında tam bir bağlantı bulunmaktadır. Cümlenin başında üç özellikten söz edilmekte ve bunlara sahip olan kimsenin imanın tadını alan kimseler olduğu belirtilmektedir. Üç özellikten ilk ikisi sevgi üzerine olup, birincisi, Allah ve Resulünü herkesten ve her şeyden daha çok sevmek, ikincisi bir kimseyi yalnızca Allah için sevmek, sonuncu özellik ise küfre dönmekten sakınmak ve bundan ateşe düşmekten korkarcasına çekinmektir. Lokal olarak A formundaki rivayetlerin kurgusu, imanın tadına varmak için bu üç özelliğe sahip olunması gereğini belirtip, insanları bunları elde etmeye teşvik etmektedir. Genel olarak bakıldığında bu rivayetin ilk muhataplarının İslam’a yeni girmiş veya Müslüman olduğu halde Allah ve Peygamber sevgisi kalbine yerleşmemiş kimseler olduğu tahmin edilmektedir.

Bu formdaki rivayetler, senet metin ilişkisi yönünden incelendiğinde senetleri aynı, metinleri farklı olan rivayetlerin bulunuşu, durumu açıklama güçlüğü doğurmaktadır. Farklılıklar çoğunlukla üçüncü maddeyi, kısmen ise ikinci maddeyi oluşturan cümleciklerde olup, bunlar anlamı bozan veya tamamen farklılaştıran yapıda değildir. A₄ tipi rivayetin İbn Ebî Şeybe’nin kitabında mevkûf olarak rivayet edilmiş olması, sahabeyle ait bir sözün sonradan Resulullah’a ref edilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu konu diğer bulgularla birlikte genel değerlendirmede ele alınacaktır.

B Formu Rivayetler

Bu formdaki rivayetlerde, üç özelliği anlatan cümlecikler ismi mevsûl ile başlamakta olup cümle yapısı itibarıyla A formundan farklılık göstermektedir.

B₁ tipi rivayetler

Bu tip bir rivayet daha öncekilerden farklı bir senetle şöyle kaydedilmiştir:

(K₄) *Abdurrezzâk > Ma’mer > Ebân > Enes b. Mâlik > Resulullah (s) şöyle buyurdu: “Kendisinde üç şey bulunan kişi imanın tadına varmış olur: Allah ve Resulü ona başkalarından daha sevgili olan, bir kimseyi yalnızca Allah için seven ve küfre dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edencesine kötü gören.”*³⁷

³⁶ İbnü'l Mübârek, *Zühâd*, s. 120.

³⁷ Ma’mer, *Câmi'*, c. XI, s. 200, hds.no. 20320. Hadis şöyle kaydedilmiştir: أخبرنا عبد الرزاق عن معمر، عن أبان، عن أنس بن مالك، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "ثلاث من كن فيه وجد

Aynı kayıt bir başka kaynakta K₆ kanalıyla bulunmaktadır.³⁸ Üç özelliğin sayıldığı cümlecikte birinci özellik 'men' ile başlayıp diğerleri 'en' ile devam eden bir başka kayıt K₅ kanalıyla farklı bir kaynakta yer almaktadır.³⁹

B₂ tipi rivayetler

Bunlar, B formu içinde yer alan rivayetlerin üçüncü maddesinde bazı ziyadeler olan tiplerdir. Bu tip kayıtlardan bazıları K₁ kanalından,⁴⁰ bazı kayıtlar K₅ kanalından⁴¹ gelmektedir. K₆ kanalından gelen bir kayıt ise ilk dönem eserlerinden bir kaynakta Enes'ten mevkûf olarak bulunmaktadır.⁴² B₂ tipinde görülen özellikler A₂'de bulunmakta olup, tekrara düşmemek için yalnızca kaynaklar gösterilmiştir.

B₃ tipi rivayetler

Bu tipte iki rivayette A₃'te olduğu gibi ikinci maddeyle üçüncü madde; bir rivayette ise birinci madde ile ikinci madde yer değiştirmiştir. Rivayetlerin senetlerine bakıldığında bunlardan bir kaydın K₅⁴³, diğer bir kaydın ise K₇⁴⁴ kanalıyla geldiği tespit edilmiştir.

بمن حلاوة الإيمان: من يكن الله ورسوله أحب إليه مما سواهما، ومن يحب المرء لا يحبه إلا الله، ومن يكره أن يعود إلى الكفر كما يكره أن يقذف به في النار.

³⁸ Nesâî, *Sünen*, c. VIII, s. 97, hds.no. 4989.

³⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, c. XXI, s. 214, hds.no. 13592.

⁴⁰ Müslim, *Sabîb*, c. I, s. 66, hds.no. 67; Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (öl. 279/892), *Sünen* (I-V), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1975, c. V, s. 15, hds.no. 2624. Buradaki kayıta 'halave' yerine 'ta'm' kelimesi kullanılmıştır. Müslim'deki kayıt şöyledir: حدثنا إسحاق بن إبراهيم،

ومحمد بن يحيى بن أبي عمر، ومحمد بن بشر، جميعا عن الثقفى، قال ابن أبي عمر: حدثنا عبد الوهاب، عن أيوب، عن أبي قلابة، عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: " ثلاث من كن فيه وجد بمن حلاوة الإيمان: من كان الله ورسوله أحب إليه مما سواهما، وأن يحب المرء لا يحبه إلا الله، وأن يكره أن يعود في الكفر بعد أن أنقذه الله منه، كما يكره أن يقذف في النار "

⁴¹ Buhârî, *Sabîb*, İman, 2/8, c. I, s. 13, hds.no. 21; Müslim, *Sabîb*, c. I, s. 66, hds.no. 68; Nesâî, *Sünen*, c. VIII, s. 96, hds.no. 4988; İbn Mâce, *Fiten* 36/23, c. II, s. 1338, hds.no. 4033; Ebu Ya'lâ, *Müsned*, c. V, s. 440, hds.no. 3142.

⁴² el-Medenî, İsmail b. Cafer b. Ebî Kesîr el-Ensârî (öl. 180/796), *Hadîsü Ali b. Hücr es-Sa'dî an İsmail b. Cafer el-Medenî*, thk. Ömer b. Rafudeyn, Riyad 1998, s. 203, hds.no. 105. Bu haber yine mevkûf şekilde K₆ kanalıyla ve İbn Müsennâ> Hâlid> Humeyd> Enes senediyle şu kaynakta da yer almaktadır: Bezzâr, *Müsned*, c. XIII, s. 173, hds.no. 6607.

⁴³ Buhârî, *Sabîb*, Edeb 78/42, c. VIII, s. 14, hds.no. 6041; Ebu Davud et-Tayâlisî, Süleyman b. Davud (öl. 204/820), *Müsned* (I-IV), thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, Mısır 1999, c. III, s. 465, hds.no. 2071; İbnü'l Mübârek, *Zühb*, c. I, s. 285, hds.no. 827. Yalnız son kaynakta

B₄ tipi rivayetler

K₇ kanalıyla gelen bu tip bir rivayette A₄'te olduğu gibi ‘Allah için sevmek, Allah için kızmak’ ifadesi bulunmakta fakat bu özellik ikinci madde yerine üçüncü maddede zikredilmektedir.⁴⁵

B₅ tipi rivayetler

K₂ kanalıyla gelen bu tip rivayetlerde⁴⁶, üçüncü maddede, ‘Yahudilik veya Hıristiyanlığa dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edencesine kötü gören kimse’ ifadesi yer almaktadır ki bu farklılık rivayetin kurgusuna yeni bir boyut katmaktadır. Bu sözle Yahudi veya Hıristiyanlıktan İslam’a dönmüş bazı kimselerin tekrar eski dinlerine rucû etmelerinin önü alınmak istenmiş olabileceği gibi farklı dinlerden İslam’a girmiş bazı kimselerin Yahudilik ve Hıristiyanlığa kaymalarının önüne geçilmek istenmiş de olabilir.

B Formunun Değerlendirilmesi

B₅ tipinin karşılığının A formunda bulunmaması dışında, B formundaki rivayetler A formundakilerle paraleldir. Dolayısıyla A formu için söylenenler genel olarak B formu için de geçerlidir.

B₅ tipinde ‘Yahudilik veya Hıristiyanlığa dönmek’ farkı, rivayetin kurgusu açısından ilginç bulunmuş ve ilgili başlık altında yorumlanmıştır.

C Formu Rivayetler

Bu formda yer alan rivayetlerin karakteristik özelliği, hadisin başlangıcının *Lâ yecidü abadiin halâvete'l-îmân* şeklinde başlamış olup, herhangi bir sayı vermemesidir. Giriş cümlesinden sonra sıralanan maddeler ‘hatta’ bağlacıyla birbirine bağlanmıştır. C formundan itibaren formlar arasında paralellik

حدثنا آدم، حدثنا شعبة، عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: "لا يجد أحد حلاوة الإيمان حتى يحب المرء لا يحبه إلا لله، وحتى أن يقذف في النار أحب إليه من أن يرجع إلى الكفر بعد إذ أنقذه الله، وحتى يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواهما".

⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'temü'l-Kebîr*, c. I, s. 251, hds.no. 724. Bu kaynakta ‘halâve’ yerine ‘ta’m’ kelimesi bulunmaktadır.

⁴⁵ Bezzâr, Ebu Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Grup, Medine 2009, c. XII, s. 340, hds.no. 6221.

⁴⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, c. XXI, s. 97; s. 455. Bu rivayette üç özelliğin anlatıldığı bölümün başındaki ‘men’ ismi mevsulünün yerine son iki maddede ‘er-recil’ kelimesi tekrarlanmaktadır. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, *Sabîh*, c. I, s. 473, hds.no. 237. Buradaki rivayette ikinci özellikte ‘Bir kavmi yalnızca Allah için seven kişi’ biçiminde bir farklılık vardır.

bulunmadığından, her form kendi içindeki tip farklılıklarına göre yeniden numaralandırılmıştır.

C₁ tipi rivayet

Bu tip rivayet K₅ kanalıyla Ahmed> Şebâbe> Şu'be> Katâde> Enes> Resulullah (s) senediyle şöyle kaydedilmiştir:

*"Sizden biriniz Allah ve Resulü ona diğerlerinden daha sevgili olmadıkça; bir kimseyi yalnızca Allah için sevmedikçe ve Allah'ın onu ateşten kurtarmasından sonra tekrar kiîfre dönmektense ateşe atılmayı daha hoş görmedikçe imanın tadını alamaz."*⁴⁷

Görüldüğü gibi maddeler kısmındaki ifade kalıpları A ve B formlarıyla aynıdır. Fakat bu maddeler 'Lâ ... battâ' cümle kalıbıyla birbirine bağlanmıştır.

C₂ tipi rivayet

A₃'te olduğu gibi bu tip rivayette maddeler arasında yer değişikliği bulunmamaktadır. Bu tip bir rivayet K₅ kanalıyla kaydedilmiştir.⁴⁸

C Formunun Değerlendirilmesi

'Lâ ... battâ' kalıbı rivayetlerde sıkça rastlanılan yapıdır. Bununla birlikte incelediğimiz konuda A ve B formunda olduğu gibi kendi içinde çeşitlenmemiş olup, bu formda yalnızca iki tip rivayet bulunabilmiştir.

A, B ve C formunda yer alan maddelerin bazı kaynaklarda aynı veya benzer cümle kalıplarıyla müstakil bir şekilde yer aldığı görülmüştür. Örneğin ikinci madde ile paralel bir şekilde şu kayıtlar mevcuttur: Gördüğümüz kanalların dışında Şu'be> Ebû Belc> Amr b. Meymûn> Ebû Hüreyre> Resulullah (s) senediyle gelen bir rivayette Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilmektedir:

*"Kim imanın tadını almaktan hoşlanırsa, bir kulu yalnızca Allah için sevsin."*⁴⁹

⁴⁷ Ebu Ya'lâ, *Müsned*, c. VI, s. 23. hds.no. 3259. Hadisin metni şöyledir: حدثنا أحمد، حدثنا شيبان، حدثنا شعبة، عن قتادة، عن أنس، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "لا يجد أحدكم حلاوة الإيمان حتى يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواهما، وحتى يحب الرجل لا يحب إلا الله، ولأن يقذف في النار أحب إليه من أن يرجع في الكفر بعد إذ أنقذه الله منه."

⁴⁸ Buhârî, *Sahih*, *Edeb* c.VIII, s. 14, hds.no. 6041.

⁴⁹ Ebu Davud et-Tayâlisî, *Müsned*, c. IV, s. 235, hds.no. 2617; Aynı kanaldan bir başka kayıt için bkz. İbnu'l-Ca'd, Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990, s. 257; Bezzâr, *Müsned*, c. XVII, s. 79, hds.no. 9609; İshak b. Rahaveyh, *Müsned*, I, 360, hds.no. 366; (من أحب أن يجد حلاوة) farkıyla aynı kanaldan a.g.e., c. I, s. 281,

Aynı rivayetin bir başka versiyonu, gördüğümüz kanalların dışında Muhammed b. Câbân> Muhammed b. Mihrân el-Cemmâl> Muhammed b. Muallâ> Cerrâh b. Dahhâk> Ebû İshâk> Ebu'l-Ahvas> Abdullah b. Mes'ud senediyle Hz. Peygamber'den şöyle nakledilmiştir:

“Bir kişinin bir kimseyi, ona verdiği bir mal olmaksızın yalnızca Allah için sevmesi imandandır. İman işte budur.”⁵⁰

Aynı rivayet, ‘ona verdiği bir mal olmaksızın’ ifadesi eksik olarak Abdullah b. Mes'ud'dan mevkûf olarak rivayet edilmiştir.⁵¹

Üçüncü maddeyle paralel bir şekilde müstakil olarak şu kayıt bulunmuştur: Ebû Abdillâh> Ravh> Eş'as> Hasen senediyle Hz. Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir:

“Kişi, küfre dönmeyi ateşe atılmaktan nefret edencesine kötü görmedikçe iman etmiş olmaz.”⁵²

Ancak bu rivayetin yer aldığı kaynak, bablara göre tasnif edilmiş olduğundan, hadisin yalnızca mevzua uygun bölümünü almış olması normal görülebilir.

D Formu rivayetler

Bu formda metnin giriş kısmı A ve B ile aynı olup, özelliklerin sayıldığı maddeler ise tamamen farklıdır. Metin, güzel huy ve davranışlardan bazılarını

حدثنا أبو داود قال: حدثنا شعبة، عن أبي
hds.no. 253; Ebu Davud et-Tayâlisî'deki kayıt şöyledir: عن أبي
بلج، عن عمرو بن ميمون، عن أبي هريرة، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "من سره أن
يجد طعم الإيمان فليحب العبد لا يجبه إلا لله".

حدثنا محمد
50 Taberânî, *el-Mu'cennû'l-Ersat*, c. VII, 180, hds.no. 7214. Bu kaynaktaki kayıt şöyledir: حدثنا محمد
بن جابان، ثنا محمد بن مهران الجمال، نا محمد بن المعلی، عن الجراح بن الضحاک، عن أبي إسحاق، عن
أبي الأحوص، عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إن من الإيمان أن يحب الرجل رجلا
لا يجبه إلا لله، من غير مال أعطاه، فذلك الإيمان".

51 Ma'mer b. Râşid, *Câmi'* c. XI, s. 201, hds.no. 20323; Taberânî, *el-Mu'cennû'l-Kebîr*, c. IX, s. 173,
hds.no. 8860.

52 Ebu Bekir b. Hallâl, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 311/923), *es-Sünne* (I-VII), thk.
Atiyye Zehrânî, Riyad 1989, c. IV, s. 85, hds.no. 1221. Buradaki kayıt şöyledir: حدثنا أبو عبد
الله، قال: ثنا روح، قال: ثنا أشعث، عن الحسن، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "لا يؤمن أحدكم حتى
يكره أن يعود إلى الكفر كما يكره أن يقذف في النار".

konu edinmekte olup onun kurgusu imanın tadına ancak bu tür huy ve davranışları elde etmekle varılacağıdır.

D₁ tipi rivayet

Bu tip rivayet K₁₃ kanalıyla Ammar b. Yasir'den mevkûf olarak nakledilmiştir. Rivayet şöyledir:

*"Kendisinde üç şey bulunan kişi imanın tadına varmış olur: Az olandan infak etmek; insanlara gönülden hoşgörülü olmak ve selâmi aleme yaymak."*⁵³

Son madde toplumda selâmlaşmayı yaygınlaştırmak anlamında kullanılmıştır. Zaman ve mekan bağlamından bağımsız düşünüldüğünde 'barışı dünyaya yaymak' şeklinde de tercüme edilebilir.

D₂ tipi rivayet

K₁₂ kanalıyla Abdullah b. Mes'ud'dan mevkûf olarak gelen rivayetin giriş kısmı D₁ ile aynı olup, özelliklerin yer aldığı maddeler ondan farklıdır. Rivayet şöyledir:

*"Kendisinde üç şey bulunan kişi imanın tadına varmış olur: Hak konusunda ikizyüzlülüğü terk etmek; şakayla (bile) yalan söylememek ve (kişinin) başına gelecek olandan kurtulamayacağı ve ona uğramayacak olanın da başına gelmeyeceğini bilmesidir."*⁵⁴

Bu rivayette bir ve ikinci maddeler dürüstlikle ilgilidir. Üçüncü madde kader inancıyla ilgili olup ilk bakışta diğerleriyle alakasız gibi durmaktadır. Fakat şöyle bir bağlantı kurulabilir: Muhtemelen bu sözün ilk muhatapları tüccar veya esnaf sınıfıydı. İbn Mes'ud onlara daha fazla kâr elde etmek amacıyla dürüstlükten ayrılmalılarının yanlış olduğunu, çünkü ne yaparlarsa yapsınlar takdir edilen kismetlerinden ziyadesini alamayacaklarını hatırlatmış olabilir.

'(Kişinin) başına gelecek olandan kurtulamayacağı ve ona uğramayacak olanın da başına gelmeyeceği' klişe ifadesi ayrı bir sarmal olup, çeşitli formlarda bulunmaktadır. Bu formların bazı tipleri 'balâvetü'l-îmân' eklem yerine uzantı

⁵³ Ma'mer, *Câmi*, c. X, s. 386, hhs.no. 19439. Hadis şöyle kaydedilmiştir: قال: أخبرنا عبد الرزاق، عن أبي إسحاق، عن صلة بن زفر، عن عمار بن ياسر، قال: "ثلاث من كن فيه وجد بحن حلاوة الإيمان: الإنفاق من الإقتار، وإنصاف الناس من نفسك، وبذل السلام للعالم."

⁵⁴ Ma'mer, *el-Câmi*, c. XI, s. 118, hhs.no. 20082. Hadis şöyle kaydedilmiştir: عن أخبرنا عبد الرزاق، عن معمر، عن قتادة أن ابن مسعود، قال: "ثلاث من كن فيه يجد بحن حلاوة الإيمان: ترك المرء في الحق، والكذب في المزاح، ويعلم أن ما أصابه لم يكن ليخطئه، وأن ما أخطأه لم يكن ليصيبه."

yaparak buradaki rivayetlere karışmıştır. Burada, konumuzla ilgili müstakil biçimde kaydedilmiş bir rivayeti belirtmekle yetineceğiz. Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

*“Bir kimse, başına gelecek olandan kurtulamayacağını ve ona uğramayacak olanın da başına gelmeyeceğini bilmedikçe imanın tadını alamaz.”*⁵⁵

D₃ tipi rivayetler

K₁₁ kanalıyla gelen rivayet ‘kendisinde üç şey bulunan kimse’ yerine ‘üç şeyi yapan kişi’ ifadesiyle başlamaktadır. Rivayet şöyledir:

*“Üç şeyi yapan kişi imanın tadını tatmış olur: Kişinin yalnızca Allah’a kulluk etmesi ve ondan başka ilah olmadığını ikerar etmesi; malının zekâtını, gönülden seve seve her yıl vermesi; yaşlı, ıyız, hasta veya değersiz olanı vermemesidir. (Zekâtınızı) mallarınızın orta değerinde olanından (verin) çünkü Allah malın ne en iyisinin ne de en kötüsünün (zekât olarak verilmesini) ister.”*⁵⁶

Bu kayıttta son madde eksik görünmektedir. Aynı kanalla gelen bir başka kayıttta, rivayetin sonunda nefsi arıtmaktan söz edilmektedir. Ziyade olan kısım şöyledir:

*“... ve (kişinin) nefsinin arıtmasıdır. Bir adam, insanın kendi nefsinin arıtmasının ne anlama geldiğini sordu. O: Nerede olursa olsun, Allah’ın onunla beraber olduğunu bilmesidir, dedi.”*⁵⁷

⁵⁵ İbn Ebi Âsum, *Sünen*, c. I, s. 110, hds.no. 247. Aynı kaynakta Ebu'd-Derdâ'dan gelen bir rivayette ‘halâvetü'l-îmân’ yerine ‘hakikatü'l-îmân’ ifadesi yer almaktadır. Bkz. c. 1, s. 110, hds.no. 246. Birinci kaydın metni şöyledir: قال: سمعت أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "لا يجد عبد حلاوة الإيمان حتى يعلم أن ما أصابه لم يكن ليخطئه، وما أخطاه لم يكن ليصيبه"

⁵⁶ Ebu Davud, *Sünen*, Zekât 9/5, c. II, s. 103, hds.no. 1582. Hadis şöyle kaydedilmiştir: قال أبو داود: وقرأت في كتاب عبد الله بن سالم بمخص عند آل عمرو بن الحارث الحمصي، عن الزبيدي، قال: وأخبرني يحيى بن جابر، عن جبير بن نفير، عن عبد الله بن معاوية الغاضري، من غاضرة قيس، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: " ثلاث من فعلهن فقد طعم طعم الإيمان: من عبد الله وحده وأنه لا إله إلا الله، وأعطى زكاة ماله طيبة بما نفسه، رافدة عليه كل عام، ولا يعطي الحرمة، ولا الدرنة، ولا المريضة، ولا الشرط اللثيمة، ولكن من وسط أموالكم، فإن الله لم يسألكم خيره، ولم يأمركم بشره "

⁵⁷ Buhârî, Ebu Abdillâh İsmail b. İbrahim (öl. 256/869), *et-Tarîbu'l-Kebîr* (I-VIII), thk. Muhammed Adulmuîd Han, Haydarâbad tsz., c. V, s. 31; Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb (öl. 360/970), *el-Mu'cemü's-Sağîr* (I-II), thk. Muhammed Şakûr, Beyrut 1985, c. I, s. 334,

D Formunun Değerlendirilmesi

D formunda olan rivayetlerdeki maddeler bölümünde, A, B ve C formlarındaki rivayetler arasında bulunan paralellik ortadan kalkmış, rivayetlerin kurgusu değişmiştir. Öncekilerde, imanın tadına varmak için en çok Allah ve Resulünü sevmek, sevdiği kimseyi yalnız Allah için sevmek ve İslam dini üzerinde sebat etmek gerektiği vurgulanırken, burada imanın tadına varmak için bazı tutum ve davranışların elde edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

D₁'deki maddeler birbiriyle uyumlu olup, toplum tarafından sevilen iyi bir insan olmanın bazı gerekleri hakkındadır. Bunlar yoksul bile olsa cömert olmak, insanlara karşı hoşgörülü olmak ve onlarla iletişim içinde olmak şeklinde sıralanmıştır. D₂'deki maddeler D₁'den farklı konuları içermekte olup doğruluk ve dürüstlükten bahsederek yalan ile hiçbir menfaat elde edilemeyeceği, çünkü her şeyin kaderde takdir edilmiş olduğu anlatılmak istenmiştir. D₃'teki maddelerde ise diğer ikisinden farklı bir tipte, yalnızca Allah'a kulluk etmek, zekâtı hakıyla eda etmek ve nefsi arıtmaktan söz etmiştir.

E formu rivayetler

Bu formdaki rivayetlerde üç yerine dört özellik sayılmıştır. K₁₀ kanalıyla gelen rivayet şöyledir:

*"Dört şey vardır ki bir kişi (onları yapmadıkça) imanın tadına varmaz: Bunlar Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına, benim Allah'ın hak ile gönderdiği peygamber olduğuma, öldükten sonra dirileceğine ve bütün olarak kadere inanmasıdır."*⁵⁸

hds.no. 555. et-Tarihü'l-Kebîr'deki kayıt şöyledir: حدثنا إسحاق بن إبراهيم ابن العلاء قال ح عمرو بن الحارث قال حدثني عبد الله بن سالم الأشعري عن محمد الزبيدي، قال ح يحيى بن جابر، أن عبد الرحمن بن جبیر بن نفيّر حدثه أن أباه حدثه أن عبد الله بن معاوية الغاضري حدثهم أن النبي عليه الصلاة والسلام قال: ثلاث من فعلهن فقد طعم طعم الإيمان، من عبد الله وحده فإنه لا إله إلا الله وأعطى زكاة ماله طيبة بما نفسه في كل عام ولم يعط الهرمة ولا الدرنة ولا الشرط اللثيمة والمريضة ولكن من أوسط أموالكم فإن الله لم يسألكم خيره ولم يأمركم بشره وركى نفسه فقال رجل: ما تركية المرء نفسه؟ قال: أن يعلم أن الله عزوجل معه حيث ما كان."

⁵⁸ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, c. VI, s. 158, hds.no. 30316; Ebu Ya'lâ, *Müsned*, c. I, s. 307, hds.no. 376. Bu kaynaklardaki kayıt şöyledir: حدثنا أبو الأحوص، عن منصور، عن ربعي، عن رجل من بني أسد، عن علي، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أربع لن يجد رجل طعم الإيمان حتى يؤمن بمن: لا إله إلا الله وحده، وأني رسول الله بعثني بالحق، وبأنه ميت، ثم مبعوث بعد الموت، ويؤمن بالقدر كله."

Aynı kanalla gelen bir başka kayıta, kaderle ilgili bölüm müstakil olarak bulunmaktadır. Haber şöyledir:

“Bir kul bütünüyle kadere iman etmedikçe imanını tadını alamaz.”⁵⁹

E Formunun Değerlendirilmesi

E formundaki rivayetler diğer formlarda olduğu gibi üst seviyeden bir teslimiyeti, muhabbeti veya uygulamayı değil, standart olarak her müminin inanması gereken şeylerden söz etmektedir. Rivayetin kurgusu asıl olarak kader inancı üzerine olup, bu inancın Allah ve Resulüne inanmak ve öldükten sonra dirilişin hak olduğuna iman etmek kadar kesin bir inanç olduğunu zımnen ifade etmektedir.

Artık Formlar

Yalnızca bir rivayette yukarıda görülen formlardan farklı bir yapıda fakat anlam olarak A ve B formlarına benzeyen bir form bulunmaktadır. Bu rivayetin geliş kanalı da diğerlerinden farklı olup, Muhammed b. Harun > b. Bekkâr ed-Dimeşki > Velîd b. Utbe > [Tahvîl] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel > Abdulcebbâr b. Asım –her ikisi–> Bakıyye b. Velîd > Safvan b. Amr > Şureyh b. Ubeyd > Mikdâd b. Esved > Resulullah (s) senediyle rivayet edilmiştir.

“Kim Allah ve Resulünü sözde değil özde sevmişse; müminlerle karşılaşmış ve onları sevmişse; cabiliye işi onun nezdinde içine atılacağı ateş mesabesindeyse o kimse imanını tadını tatmıştır.” Veya şöyle dedi: “İmanın zirvesine⁶⁰ ulaşmıştır.” Buradaki tereddüt Safvan’dan kaynaklanmaktadır.⁶¹

Bu rivayette diğerlerinden farklı olarak üç rakamıyla başlayan giriş cümlesi bulunmamakta, maddeler ise daha genel ifadelerden oluşmaktadır. Örneğin Allah ve Resulünü herkesten daha çok sevmek yerine, onları gerçekten

⁵⁹ Ebu Davut et-Tayâlisî, *Müsned*, c. I, s. 142, hds.no. 165.

⁶⁰ ‘Zirvetü'l-Îmân’ terkihi de aynı bir sarmal halinde olup dört rakamı ve kader inancını içermesiyle E formuyla anlam yönünden benzer özellikler taşımakla birlikte yapısal benzerlik bulunmamaktadır. Rivayetler için bkz. Abdullah b. Mübarek, *Zühd*, c. II, s. 31.

⁶¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, c. XX, s. 257, hds.no. 606; *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, c. II, s. 95, hds.no. 979. İkinci kaynaktan tereddüt ve ilave açıklama bulunmamaktadır. Rivayet şöyledir: حدثنا محمد

بن هارون بن بكار الدمشقي، ثنا الوليد بن عتبة، ح وحدنا عبد الله بن أحمد بن حنبل، حدثني عبد الجبار بن عاصم قال: ثنا بقیة بن الوليد، عن صفوان بن عمرو، عن شريح بن عبيد، عن المقداد بن الأسود قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من أحب الله ورسوله صادقا غير كاذب، ولقي المؤمنین فأحبهم، وكان أمر الجاهلية عنده كمنزلة نار ألقى فيها فقد طعم طعام الإيمان" – أو قال: "فقد بلغ ذروة الإيمان" – الشك من صفوان.

sevmek; bir kimseyi yalnız Allah için sevmek yerine onları sevmek ve imandan sonra küfre dönmektense ateşe atılmayı yeğlemek yerine, cahiliye işini ateşe atılmak gibi görmek anlamlarına gelen cümleler kurulmuştur. Bu rivayet bu formda Taberânî öncesi kaynaklarda bulunamamıştır.

Bir rivayette *'halâvetü'l-imân'* terkibi, benzer kalıpsal özellikler taşıyan yapıda, fakat farklı bir formun bir cüzünde yer almaktadır. Gördüklerimizden farklı bir kanalla, Ali b. İshâk> Abdullah b. Mübârek> Abdurrahman b. Yezid b. Câbir> Süleyman b. Musa> Ebû Rezîn el-Ukaylî> Resulullah (s) senediyle gelen bu rivayette, A formundaki yapı, daha büyük bir sarmal içinde bulunmaktadır. Rivayet şöyledir:

*"Resulullah'ın (s) yanına vardım ve ona: Ey Allah'ın elçisi, Allah ölüleri nasıl diriltir, diye sordum. O bana: Sen boş arazini dolaşmıyor musun, sonra bakıyorsun o boş arazide ekinler çıkmış olmuyor mu, dedi. Ben: Evet, oluyor, dedim. O: İşte yeniden diriliş de böyledir, dedi. Ben: Ey Allah'ın elçisi, iman nedir, diye sordum. O: Allah'tan başka ilah olmadığına, onun hiçbir ortağı bulunmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet etmen; Allah ve Resulünün sana diğerlerinden daha sevgili olması; Allah'a ortak koşmaktansa ateşe atılmayı yeğlemen ve nesebi olmayan birini yalnızca Allah için sevmendir. Eğer böyle biri olursan, tıpkı sıcak bir günde susuz kalmış birinin kalbine su içme arzusunun girmesi gibi, iman sevgisi senin kalbine girmiş olur, dedi. Ben: Ey Allah'ın elçisi, mümin olduğumu kendim nasıl bilebilirim, diye sordum. O: Bir iyilik yaptığın zaman onun iyilik olduğunu, Allah'ın bu iyilik nedeniyle onu hayırla mükâfatlandıracağını bilen ve bir kötülüğün, onun kötülük olduğunu bilerek terk eden; onu (yapmaktan) Allah'a sığınan ve kendisini Allah'tan başka kimsenin bağışlayamayacağını bilen ümmetinden –veya bu ümmetten– her kul müminidir, dedi."*⁶²

⁶² İbnü'l Mübârek, *Zühhd*, c. II, s. 30. Bu rivayet Nuaym b. Hammad'ın ziyadelerinin yer aldığı ikinci bölümde yer almaktadır. Ayrıca aynı rivayet için bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, c. XXVI, s. 113, hds.no. 16195. Rivayet şöyledir: حدثنا علي بن إسحاق، قال: أخبرنا عبد الله يعني ابن المبارك، قال: أخبرنا عبد الرحمن بن يزيد بن جابر، عن سليمان بن موسى، عن أبي رزين العقيلي، قال: أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: يا رسول الله كيف يحيي الله الموتى؟ قال: "أما مررت بأرض من أرضك مجدبة، ثم مررت بما محصبة؟" قال: نعم، قال: "كذلك النشور" قال: يا رسول الله وما الإيمان؟ قال: "أن تشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، وأن يكون الله ورسوله أحب إليك مما سواهما، وأن تحرق في النار أحب إليك من أن تشرك بالله، وأن تحب غير ذي نسب لا تحبه إلا الله عز وجل، فإذا كنت كذلك فقد دخل حب الإيمان في قلبك، كما دخل حب الماء للظمآن في اليوم القاطن" قلت: يا رسول الله كيف لي بأن أعلم أي مؤمن؟ قال: "ما من أمتي – أو هذه الأمة – عبد يعمل حسنة فيعلم أنها

Bu rivayette Hz. Peygamber'in imanı tanımladığı bölüm, A formundaki rivayetlere benzemekle birlikte *halavetü'l-imân* kısmı son tarafa bırakılmış, ayrıca diğerlerinde belirtisiz olarak gelen *'bir kimseyi yalnızca Allah için sevmen'* ifadesi *'nesebi olmayan birini yalnızca Allah için sevmen'* şeklinde belirginleştirilmiştir.⁶³ Buradaki ziyadenin nedeni ve kurgusu bizce meçhul kalmış olup, onunla belli bir şahsa gönderme mi yapıldığı yoksa genel itibarıyla kimsesizler mi kastedildiği anlaşılammıştır. Bu rivayetteki diğer önemli bir fark, *'imannın tadı'* yerine *'iman sevgisi'* tanımlamasının kullanılmış olması ve bu sevginin kalbe nasıl düşeceğinin bir misalle açıklanmış olmasıdır.

Yukarıdaki rivayette haberlerin birbiri içine geçerek sarmal oluşturduğuna dair izler görülmektedir. Rivayetin birinci kısmı bir kaynaktan aynı kanalla fakat farklı bir senetle, müstakil bir şekilde ve bazı ziyadelerle yer almaktadır.⁶⁴ İkinci kısım, bu makalenin konusu olan rivayetler olup A formu içinde yer almaktadır. Son kısım ise yine müstakil olarak ve aynı kanaldan Taberânî'de bulunmaktadır.⁶⁵ Bu durumda rivayetlerin bir şekilde bir araya getirilip tek bir rivayet haline dönüştürülmüş olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte ilk dönem eserlerden birinde gördüğümüz bir ayrıntı, bizi alternatifli düşünmeye yönlendirerek kanaatlerimizi tersinden okumamıza neden oldu. Ebû Musa > Mü'min b. İsmail > Hammad b. Seleme > Ya'lâ b. Atâ > Vekî b. Hudüs⁶⁶ *amcası Ebû Rezin el-Ukaylî* senediyle gelen bu ayrıntı şöyledir:

حسنة، وأن الله عز وجل جازيه بما خيرا، ولا يعمل سيئة فيعلم أنها سيئة، ويستغفر الله عز وجل منها ويعلم أنه لا يغفر إلا هو، إلا وهو مؤمن."

- ⁶³ Bu ziyade iki farklı haliyle şu kaynaktan da bulunmaktadır: 'Nesebi olmayanı yalnızca Allah için sevmen...' Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (öl. 360/970), *Müsnedü'ş-Şamîyyîn* (I-IV), thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Beyrut 1984., c. I, s. 346, hds.no. 602; *'Akrabayı yalnızca Allah için sevmen...' a.g.e. c. I, s. 220, hds.no. 395.*
- ⁶⁴ İbn Ebi Âsım, Sünne, s. 290, hds.no. 639. Buradaki rivayetin senedinde yalnızca Ebu Rezin aynı olup diğerleri farklı olduğundan aynı bir kanal sayılır. Sened şöyledir: Ebû Bekir > Gunder > Şu'be > Ya'lâ b. Atâ > Vekî b. Ades > Ebu Rezin > Resulullah (s). Bu senet, müstakil olarak gelen Ebu Hüreyre rivayetinde ve K3 kanalında Şu'be ile kesişmektedir. Ayrıca bkz. Taberânî, *Müsnedü'ş-Şamîyyîn*, c. I, s. 184, hds.no. 319. Buradaki ziyadeye göre Hz. Peygamber arazi örneğini üç kez sormuş, muhatabı her üçünde de onu onaylamıştır. Bu kaydın senedi şöyledir: Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Hamza ed-Dimeşkî > Ebu Müshir ve Yahya b. Salih > Saîd b. Abdilaziz > Süleyman b. Musa > Ebi Rezin > Resulullah (s).
- ⁶⁵ Taberânî, *Müsnedü'ş-Şamîyyîn*, c.I, s. 185, hds.no. 321. Buradaki senet aynı eserin 320 nolu rivayetiyle aynıdır.
- ⁶⁶ Vekî b. Hudüs veya Udüs, Ebu Rezin'in kardeşinin oğludur. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 120.

"Resulullah (s) (yersiz) sorulardan boşlanmaz ve bunu ayıp sayardı. Ebû Rezîn (sorular) sorduğunda ona cevap verdi ve onu sevindirdi."⁶⁷

Eğer bu rivayet Ebû Rezîn'in yukarıda geçen üç soruyu sorduğu ortam ile alakalıysa –ki rivayette buna dair bir belirti bulunmamaktadır– onun Hz. Peygamber'e üç soruyu peşpeşe sorduğu ve Hz. Peygamber'in bu sorulara birer birer, ayrıntılı bir şekilde cevap vererek sorulan meseleleri önemli bulduğu anlaşılır. Bu durumda düşünülmesi gereken şudur: Acaba rivayete asıl olan diyaloglar bir bütün olup, ravilerden bazıları onları parçalar halinde mi rivayet etti? Genel değerlendirme bölümünde birbirinin alternatifi olan iki senaryo üzerinde dururken bu soruya da değinmiş olacağız.

Genel Değerlendirme

Bu bölümde daha önce işaret ederek geçtiğimiz mevzuları başlıklar halinde incelemek istiyoruz. Önceki bölümlerde kaynak gösterildiğinden buradaki tespitlerde dipnota yer verilmeyecektir. Ayrıca sınırlı alanda yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçların genele uygulanmasının büyük yanlışlara neden olduğunu gördüğümüzden, burada yer alan genellemelerin yalnızca bu araştırma için geçerli olup, tüm hadis rivayetlerini kapsamadığını özellikle vurgulamak isteriz.

Tip farklılıklarının Kanallarla İlişkisi

Tipler ve daha üst düzeyde formlar arasındaki farklılıkların nedenini kesin bir şekilde ortaya koymak maalesef mümkün olmamaktadır. Bu konuda, senet farklılıklarının rivayetlerin çeşitli versiyonlara ayrılmasının baş müsebbibi olduğu genel kabul görse de bunun aksini gösteren bulgular, meselenin daha detaylı incelenmesini gerekli kılmaktadır. Örneğin aşağıdaki tabloya göre B₂'nin, neden K₁ arasına karıştığı; yalnızca K₅ kanalıyla gelen C formunun B formuyla aynı kanalı nasıl paylaştığı, ayrıca çalışılması gereken bir konudur.

Buradaki incelememizdeki tespitlere göre tip farklılıklarıyla rivayet kanalları arasındaki ilişki şu şekildedir:

K₁: A₁, A₂, A₃, B₂

K₂: A₃, B₅

K₃: A₃

⁶⁷ İbn Ebi Âsım, *Sünne*, c. I, s. 290, hds.no. 640. Buradaki rivayet şöyledir: حدثنا أبو موسى، ثنا

مؤمن بن إسماعيل، ثنا حماد بن سلمة، عن يعلى بن عطاء، عن وكيع بن حدىس، عن عمه أبي رزین العقيلي، قال: "وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكره المسائل ويعيها، فإذا سأله أبو رزین أجابه وأعجبه".

K ₄ :	B ₁
K ₅ :	B ₁ , B ₂ , B ₃ , C ₁ , C ₂
K ₆ :	B ₂
K ₇ :	B ₃ , B ₄
K ₈ :	A ₂
K ₉ :	A ₂
K ₁₀ :	E
K ₁₁ :	D ₃
K ₁₂ :	D ₂
K ₁₃ :	D ₁

Buradaki ilişkiye göre A formu genelde K₁; K₂; K₈ ve K₉ kanalından; B formu genelde K₅ ve K₇ kanalından gelmiştir. K₂'de A ile B formu arasında atlamalar olmuş, B formundan ikinci tip K₁'e karışmıştır. C formunun, B'lerin rivayet edildiği K₅ arasına karışıp başka bir kanalda bulunmaması dikkate değer bir ayrıntıdır. A, B ve C formları, yapısal farklılıklara sahip olmakla birlikte metinlerinin anlamları birbirine çok yakın olup her üçü yine anlam olarak D formundan farklıdır. Bu farklılık kanallarda da net bir şekilde görülmektedir. K₉'a kadar D formundan hiçbir tipin karışmamış olması D formunun yapısal benzerliklere rağmen ayrı bir kombinasyon olduğuna işaret etmektedir. E formu ise yalnızca K₁₀'dan rivayet edilmiş, başka kanallarla karışmamıştır.

Rivayetlerin Kombinasyonu

En üst düzeyden bakıldığında rivayetlerin iki sarmal halinde kombine edilmiş olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi A, B ve C formları, diğeri ise D formudur. E ve artık formları şimdilik göz ardı edelim.

A ve B formları birbirine oldukça yakın ve paraleldir. C formu ise farklı bir kalıpta kombine edilmiş gibidir.

A ve B formlarından A₄ ve B₂, Enes'ten mevkûf olarak rivayet edilmiştir. Ayrıca A, B ve C formlarında yer alan maddeler, aynı veya oldukça benzer cümle kalıplarıyla müstakil olarak rivayet edilmiştir.

Yukarıdaki verilerden hareketle şöyle düşünebiliriz. Enes b. Malik, Hz. Peygamber'den veya bazı sahabilerden duyduğu sözleri, irşat sohbetlerinde kullanmak üzere kombine etmiş, onu insanlara çeşitli yerlerde ve zamanlarda farklı tiplerde anlatmıştır. Ondan kombine edilmiş bu hadisi alanlar, duydukları şekilde kaydederek, sonrakilere nakletmişler, böylece birçok form ve tip

farklılıkları ortaya çıkmıştır. Nitekim D formundaki tiplerin durumu da bu senaryoyu destekler mahiyettedir. D₁'de Ammar b. Yasir, D₂'de İbn Mes'ud kendilerine göre üç maddeden oluşan farklı kombinasyonlar yapmışlardır. Her ikisi de mevkûf olan bu rivayetler D₃'te merfû olarak kaydedilmiştir.

Alternatif olarak başka bir senaryo daha üretilebilir. Bunun için Artık Formdan Ebû Rezîn'in rivayetine tekrar dönmek gerekiyor. Rivayete göre Ebû Rezîn Hz. Peygamber'e üç soru sormuştur: Bunlardan birincisi yeniden diriliş, ikincisi iman ne olduğu, üçüncüsü ise kendini bilmek hakkındadır. Hz. Peygamber'in birinci soruya verdiği cevap E formunda, ikinci soruya verdiği cevap A ve B formunda hem yapısal hem de anlamsal benzerliklerle bulunmaktadır. Üçüncü soruya verdiği cevap ise anlamsal olarak D₃'teki ziyade kısmında bulunmaktadır. Buradaki verilerden hareketle şöyle düşünülebilir: Ebû Rezîn'in Hz. Peygamber ile diyaloguna şahit olan veya bunun haberini dinleyenlerden bazıları, algıdaki seçiciliklerine göre belirli bir kısmı diğerlerine nakletmiştir. Nakil sırasında soruların cevapları birbirine karışmış, böylece farklı kombinasyonlarda formlar ortaya çıkmıştır.

Buradaki kilit soru, parçalar bir araya gelerek bütün mü, yoksa bütünden parçalanarak ayrı rivayetler mi oluştuğudur. Bunu net bir şekilde çözmek kolay olmasa da birinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu gözükmemektedir. Çünkü aksi durumda Ebû Rezîn'in rivayetinin, mevcut yapısal haliyle başka kaynaklarda da bulunması gerekirdi.

Form farklılıklarının kaynağını Hz. Peygamber'e kadar çıkarmak ise zayıf bir ihtimaldir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, burada incelenen merfû hadis form ve tiplerinin hepsini Hz. Peygamber'in ayrı ayrı söylemiş olması neredeyse imkansızdır. Çünkü Hz. Peygamber'in farklı yer ve zamanlarda çeşitli formlarda bu sözleri söylemesi durumunda, onların Enes b. Malik'ten başka birçok şahidi ve ravisi olması gerekirdi.

Tipler Arasındaki Paralellikler

Tipler arasındaki paralellikler gerçekten ilginç bir görüntü oluşturmaktadır. A1'deki özellikler B1 ve C1'de; A2'deki özellikler B2'de; A3'teki özellikler B3 ve C2'de; A4'teki özellikler B4'te bulunmaktadır. Bu durum rivayetlerin, birbirinden bloklar halinde kopyalanarak çoğaltılmış olabileceği düşüncesini akla getirmekte olup, sonraki çalışmalarımızda takip edeceğimiz bir mesele olmuştur.

Ref Meselesi

Merfû hadis, mevkûf hadisten daha değerli olduğundan sahabe sözlerini ref etme eğilimi rivayetlerde karşılaşılan bir durumdur. Bu eğilimde, 'sahabi bunu söylemişse mutlaka Hz. Peygamber'den duymuştur' genel kabulünün payı olduğu kabul

edilse bile, asıl sahabe döneminde rivayet kurallarının henüz oluşmamasından dolayı Hz. Peygamber’e ait sözlerle sahabe sözlerinin birbirine karışmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. İbn Sayyâd’la ilgili rivayetlerde karşılaştığımız gibi, bu araştırmamızda da yapısal yönden benzer, hatta tıpatıp aynı rivayetlerin hem merfû hem de mevkûf şekillerinin bulunması bu düşünmemizi destekler mahiyettedir.

Bu araştırmamızla sınırlı olmak koşuluyla, mevkûf bir haberin merfûlaştırılmış olduğunu iddia etmek için yeterli bulgunun yine de mevcut olmadığını düşünüyoruz. Aynı yapıdaki bir haberin hem Hz. Peygamber’den hem de sahabiden rivayet edilmesi mevkûf bir haberin ref edildiğine dair yeterli kanıt görülmemelidir. Çünkü sahabî, bir ortamda Hz. Peygamber’den bir söz naklederken başka bir ortamda, durumun gereğine uyarak yalnızca o sözün kendisini söylemiş olabilir.

‘Halâvetü'l-Îmân’ Terkibi Hangi Döneme Aittir?

Rivayetlerin kurgusuna bakıldığında bu terkibin Hz. Peygamber döneminin sonlarına veya sahabe dönemine ait olduğu tahmin edilebilir. Çünkü bu dönemlerde çeşitli milletlerden birçok insan, topluluklar halinde İslam dinine girmişti ve onlardan bir bölümünün İslam hakkında çok az bilgileri bulunmaktaydı. Onlar inandıklarını söyleseler de imanın ileri boyutlarını henüz bilmiyorlardı. İşte böyle bir ortamda mahza ‘iman’ kavramından öte ‘halâvetü'l-îmân’ kavramının doğduğunu düşünmekteyiz.

Sonuç

‘Halâvetü'l-îmân’ terkibi imanın tadı veya tatlılığı anlamına gelmekte olup onunla inançlı olmanın insana verdiği manevî haz ve lezzet kastedilmektedir. Bu terkibin yer aldığı rivayetlerle aynı kurguyu paylaşan bazı rivayetlerde ‘ta’mu’l-îmân’ ‘zîrvetü’l-îmân’ veya ‘bakîkatü’l-îman’ kavramları da kullanılmış olup bunlarla basit bir kabulden öte imanın üst seviyeleri anlatılmak istenmiştir.

‘Halâvetü’l-îmân’ terkibinin yer aldığı rivayetler yapısal özelliklerine göre tasnif edildiğinde onların beş form ve artık formlardan oluştuğu görülmüştür. Beş formdan A ve B, birbirine paralel, C ise farklı olmakla birlikte A ve B’ye yakın yapıdadır. D formu anlamsal yönden ilk üçünden farklı olup E formunda ise üç yerine dört özellik sayılmaktadır. Burada incelenen bütün rivayetlerin kökü ‘imanın tadına varmak’ olup muhtemelen tek cümlelik bazı rivayetlerin ilk dönemlerdeki raviler tarafından kombine edilmesi sonucu oluşmuşlardır. Bunu destekleyen bir husus, rivayetlerde peşpeşe sayılan özelliklerin her birinin, elimizde bulunan en eski hadis kaynaklarından bazısında müstakil olarak rivayet edilmiş olmasıdır. Bununla birlikte ters yöndeki olasılık üzerinde de durulmuş bütün bir rivayetin parçalanarak ayrı ayrı rivayet edilmiş olabileceği de tartışılmış, fakat birinci ihtimalin daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırma konusu olan terkin Hz. Peygamber d6neminin sonlarında veya sahabe d6neminde ortaya çıktığı tahmin edilmekte olup bunun gerekçeleri açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *el-Musannef* (I-XI), thk. Habîb Abdurrahman el-A'zamî, Beyrut 1983.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Grup, Medine 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim (öl. 256/869), *el-Câmiu's-Sabîh* (I-IX), thk. Muhammed Nusayr b. Nâsır, Beyrut 2001 ; *et-Tarîhu'l-Kebîr* (I-VIII), thk. Muhammed Adulmuîd Han, Haydarâbad tsz.
- Ebû Bekir b. Hallâl, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 311/923), *Sünne* (I-VII), thk. Atiyye Zehrânî, Riyad 1989.
- Ebû Davud et-Tayâlisî, Süleyman b. Davud (öl. 204/820), *Müsned* (I-IV), thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, Mısır 1999.
- Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî (öl. 307/919) *Müsned* (I-XIII), thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1984.
- Ezdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen (öl. 321/933), *Cemheretü'l-Luğa* (I-III), thk. Remzi Münir Balebekî, Beyrut 1987.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (öl. 370/981), *Tehzîbü'l-Luğa* (I-VIII), thk. Muhammed Ivaz, Beyrut 2001.
- Hâkim, Ebû Abdullâh en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sabihayn* (I-IV) thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn* (I-VIII), thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samarrâî, b.y., t.y
- İbn Ebi Âsım, Ebû Bekir Amr b. Âsım Dahhâk b. Muhalled eş-Şeybânî (öl. 287/900), *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nasuriddin Elbânî, Beyrut 1980.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe (öl. 235/849), *el-Kitâbü'l-Musannef fil-Ebââtis vel-Âsâr* (I-VII), thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad 1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (öl. 852/1448), *Fethu'l-Bârî* (I-XIII) thk. Muhibbuddîn el-Hafîb, Beyrut 1960.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *el-Müsned* (I-L), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 2001.

- İbn Hibbân, Muhammed Ebû Hâtim et-Temimî el-Büstî (öl. 354/965), *Sahîb* (I-XVIII), thk. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (öl. 273/886), *Sünen* (I-II), thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Kahire tsz.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisanü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993.
- İbnü'l Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü'l-Zühd veyelîbi Kitâbü'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 2004.
- İbn Râheveyh, Ebû Yakup İshâk b. İbrahim (öl. 238/852) *Müsned* (I-V), thk. Abdulgafur b. Abdulhak el-Belûsî, Medine 1991.
- İbnu'l-Ca'd, Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990.
- İbnu'l-Esîr, Mecduddîn Ebu's-Saadât Mübârek b. Muhammed (öl. 606/1209), *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (I-V), thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Beyrut 1979.
- Kuzudişli, Ali, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giriş: İbn Sayyad ile İlgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VII, 2, 2009, s. 85-128.
- Ma'mer b. Râşid el-Ezdi (öl.152/769), *el-Câmi'* (Bu eser, Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın Musannef'i içinde yer almaktadır.)
- Medenî, İsmail b. Cafer b. Ebî Kesîr el-Ensârî (öl. 180/796), *Hadîsü Ali b. Hücr es-Sa'dî an İsmail b. Cafer el-Medenî*, thk. Ömer b. Rafudeyn, Riyad 1998.
- Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysabûrî (öl. 261/874), *Sahîb* (I-V), thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Beyrut 1991.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Şuayb b. Ali el-Horasânî (öl. 303/916) *el-Müctebâ mine's-Sünen* (I-VIII), thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Halep 1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir (öl. 666/1268), *Muhtârü's-Sıhab*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut 1999.
- Taberânî, *Müsnedü's-Şamiyyîn* (I-IV), thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefi, Beyrut 1984 ; *el-Mu'cemü'l-Evsat* (I-X), thk. Tanık b. İvaz, Abdulmuhsin b. İbrahim, Kahire 1995. *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (I-XXV), thk. Hamdi b. Abdilmecîd, Kahire 1994.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (öl. 279/892), *Sünen* (I-V), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1975.